

Szelényi Iván

UTÓSZÓ

Jakab András, a kiváló fiatal jogtudós és Urbán László, a remek pályát befutó közgazdász szerkesztésében készült ez a 23 tanulmányt magában foglaló kötet. Szédítő a kötet igényessége. Nem tudnék megnevezni a mai magyar társadalmat érintő olyan fontos kérdést, amellyel a kötet ne foglalkozna mintaszerű interdiszciplinaritással. Ráadásul szinte valamennyi fejezet több tudományágot ötvöz. Talán a leginkább domináns a politológiai kérdésfelvetés, de ezt szinte minden fejezetben kiegészíti történelemtudományi, szociológiai, közgazdasági, társadalompolitikai szemlélet.

Ebben az utószóban nem vállalkozhatom valamennyi tanulmány értékelésére; három olyan kérdést vetek fel három tanulmány kapcsán, amelyek engem is régóta foglalkoztatnak, s amelyekre életem során magam is kerestem s most is keresem a választ: ilyen a demokrácia, a történeti meghatározottság és az állam/piac problémája. Remélem, a többi szerzőt nem sértem azzal, hogy leírásaikhoz nem fűzök megjegyzést. A három tanulmány kiválasztásában nem értékítélet vezetett, nem azért esett rájuk a választásom, mert a többinél jobbnak vagy fontosabbnak találtam ezeket. Pusztán az vezetett, hogy remélem, tudok hozzájuk néhány megjegyzést fűzni további gondolatébresztés céljából.

Bevezetőként tennék néhány általános megjegyzést. Mindenekelőtt emlékeztetni szeretném az olvasót, hogy egy éven belül ez a kötet Jakab András szerkesztői bravúrjának a második állomása. Az első (amelynek társszerkesztője Gajduschek György volt) 2016-ban jelent meg *A magyar jogrendszer állapota* címmel. Abban is harmincnál több szerzőtől szerepeltek tanulmányok, szintén interdiszciplináris igényvel, bár abban a kötetben a jogi szemléletmód uralkodott, mintegy kiegészülve a politológiai megközelítéssel. Nem állítom, hogy a csaknem ezerlapos kötet minden oldalát elolvastam, de különösen nagy hatást tett rám Tölgyessy Péter bevezető fejezete *Politika mindenekelőtt* címmel. Tölgyessy mindig is a kedvelt politikai kommentátoraim közé tartozott (senki a magyar politikáról nem tud annyit, mint ő), de ez az esszé különösen lenyűgöző higgadt hangú tudományos

elemzésével, a posztkommunista, s különösen a 2010 utáni magyar politika megalkuvást, kíméletet nem ismerő kemény kritikája miatt. Ezzel egyébként, azt hiszem, jól jellemeztem a kötet egészét, s hogy előreugorjak, a jelen kötetnek is az egyik legfőbb sajátosságát. A szerkesztők és a szerzők következetesen kombinálják a higgadt hangvétellű tudományos elemzést az időnként akár szenvedélyes hangúvá is forduló társadalom- és politikakritikával. Jakab mint szerkesztő és szerzőtársai mindkét kötetben túllépnek a magyar (gyakran tudományos színben tetszelgő) közbeszéd személyeskedő túlfűtöttségén, de úgy, hogy az éppen hatalmon levő politikai erővel szemben semmiféle kompromisszumot nem tesznek. Nem véletlen, hogy amikor Lovász László, az MTA elnöke egy akadémiai ülésen azt próbálta bemutatni, hogy az MTA-ban végzett munka se nem elefántcsonttorony, se nem politikai propaganda, hanem igényes társadalomtudomány, éppen ezt a csaknem ezeroldalas kötetet emelte ki. Mint sok más kérdésben, ebben sem tudnék jobban egyetérteni Lovász elnökünkkel.

Nos, hadd tegyek néhány nem kritikai, inkább kiegészítő megjegyzést a már említett három témához, s hadd kezdjem a „legmelegebbel”, a demokrácia kérdésével, amiről Boda Zsolt írt kitűnő tanulmányt. Nem meglepő módon az írás központi, kritikai elemzésnek alávetett fogalma Orbán Viktornak a 2014-es tusnádfürdői beszédében meghirdetett „illiberális demokrácia” programja volt. Boda gondos elemzésben kimutatja, hogy az „illiberális demokrácia” és a „demokrácia” között – az ő véleménye szerint kibékíthetetlen – ellentmondás van. A demokrácia feltételezi a hatalmi ágak világos különválását, a jog uralmát és a média függetlenségét, a „*free and fair*” választásokat. Bodának igaza van: 2014 esetében a „*free*” áll, de áll-e a „*fair*”? Jogos kérdés, s ennek alapján ő megkérdőjelezi (bár gondos tudósként kerülve az állásfoglalást) 2014 demokratikus jellegét.

Az elemzés jó, és osztom Boda kétségeit. Én hajlamosabb vagyok a demokráciának egy szűkösebb értelmezésével dolgozni. A történelem során számos olyan politikai rezsim volt, melyet így vagy úgy, de elfogadunk demokráciának, bár a választások nem nevezhetők se szabadnak, se méltányosnak. Ez áll elsősorban a választásra jogosultak körének a meghatározására, azonban a választási procedúrákban az általános választójog, akárcsak a szabad beszéd alkotmányos védelme, nemcsak új jelenségek, de még a mai világban, a legliberálisabb demokráciákban is csak kvalifikációval érvényesülnek.

Montesquieu nyomán hajlamos vagyok különbséget tenni a hatalmat gyakorlók kiválasztása és a hatalom gyakorlásának módja között. Olvasatomban a demokrácia egyszerűen többségi uralom, bár az, hogy mi a többség, történetileg különbözőképpen meghatározott, s a kiválasztás módja is igencsak variábilis. Nem tudom megkerülni, hogy a Fidesznek, Putyin-nak és Erdoğan-nak van többségi felhatalmazása. Ezért számomra a libera-

lizmus a hatalom gyakorlásának a módjával van összefüggésben, s az ellenzéikeknek, hogy leváltsák őket, ezt a többségi jóváhagyást kell erodálniuk, egyébként azok autoriter diktátorokká válnak.

A liberalizmus – ismét Montesquieu nyomán – a hatalom gyakorlásának a módjára vonatkozik. A liberalizmus „moderált” hatalmat jelent, s a hatalom gyakorlása csak akkor lehet moderált, ha a hatalmi ágak egymástól, amennyire lehet, függetlenek (tökéletes függetlenség persze soha sehol nem valósult meg, itt ideáltípusokról beszélünk). A rendszer akkor „illiberális”, ha a hatalmi ágak ilyen különválása megszűnik (erre csak diktatúrákban van példa: náciizmus, Mao, Sztálin az újabb kori történelemben) vagy erősen sérül (ilyen a 2010 utáni magyar politikai rendszer, a putyini és az erdögi szisztéma). Ilyen értelemben én már 2014 februárjában használtam az „illiberális demokrácia” kifejezést az Orbán-rendszerre. Büszke voltam rá, hogy valami újat találtam ki, el is küldtem a szöveget Gáti Károlynak. Ő válaszként megmutatta a *New York Times*-ban 2013 decemberében megjelent „op-edjét”, amelyben előttem három hónappal már használta a kifejezést az Orbán-rezsimre.

Ugyanakkor nem kétséges, Bodának igaza van: az „illiberalizmus” és a „demokrácia” házassága csak törékeny, átmeneti és boldogtalan lehet, különösen a 21. század világában. A demokráciából vagy liberalizmus lesz, vagy ha fennmarad az illiberalizmus, akkor a rendszer tekintélyelvűvé vagy akár diktatórikussá válik. Ennek jó példája el-Szisi Egyiptoma, s ebbe az irányba tart Putyin Oroszországa és Erdoğan Törökországa (és sajnos Orbán Magyarországa is). Trump is ilyesmit szeretne, de neki meg kell küszködnie az Egyesült Államok 250 éves, imponáló intézményrendszerével. Különösen Magyarország esetében az „illiberalizmus” még csak a „projekt”, amelyet eddig nem sikerült teljesen megvalósítani. A bíróságoknak még van valamennyi autonómiájuk, bár az ügyészségnek vagy a törvényhozásnak, úgy tűnik, szinte semmi önálló hatalma nincs (s a „negyedik hatalmi ág”, a média függetlensége is erősen sérült).

A másik téma, amihez szeretnék megjegyzést fűzni, Gyurgyák János írása: *Uralja-e a jövőt, aki a múltat uralja?* Itt is messzemenően egyetértek a dolgozat fő mondanójával: ne a múlt értelmezése körül harcoljunk, hanem legyen jövőképünk, és hiteles jövőképünk csak akkor lehet, ha megértjük: múltunk sokrétű jelenség, nincs jó múltunk, amelyhez vissza kellene térnünk, s nincs olyan szégyenteljes múltunk, amellyel a szembenézést elkerülhetjük s annak a szégyeneit mások nyakába varrhatjuk. Sajnos a nyolcvanas évektől kezdve s egyre hangsúlyozottabban a rendszerváltás után (és 2010 óta szinte nyomasztóan meghatározó módon) a nagy eszmei küzdelmek a múlt értelmezése körül folynak. Ez elkezdődött rögtön a rendszerváltás után a köztér átnevezésével és a köztéri szobrok és egyéb műtárgyak eltávolításával. Az államszocializmus analógiájára, amelyben a

régi rendszer az „átkos” volt, most az 1989 előtti kor lett az „átkossá”, annak elismerése nélkül, hogy ez a korszak igencsak különbözött egyes szakaszaiban (amint Gyurgyák pontosan megjegyzi, az elmúlt évszázadban nem egy, hanem tíz rendszerváltás volt, s közöttük voltak élhető – a közelmúltban a Kádár-rendszer 1963 után – s voltak szégyenteljesek, s a jó történetírás mindegyikkel szembenéz).

2010-ig azt hittem, nincs rosszabb, mint a történelmi amnézia (mondjuk a művészileg egész jó Marx–Engels-szobor eltávolítása a Jászai Mari térről – miközben Marxról és Engelsről lehet Párizsban és Berlinben is utcát, teret elnevezni). Azóta megtanultam, még ennél is veszélyesebb, ha a jövőképünk a múlt válik. Ennek a legerősebb szimbóluma Andrássy gróf és Teleki szobrának a helyreállítása, legújabbán Lukács György szobrának az eltávolítása, s persze a Szabadság téri emlékmű, amely a holokauszttel teljes felelősségét a németekre akarja hárítani. A Horthy-korszak szalonképessé tétele persze 1990-ben elkezdődött, s mára a kérdés inkább csak az, hogy a jövőképünk Bethlen vagy Gömbös legyen-e (mintha a hangsúly egyre inkább Gömbös felé tolná). Nem kis feladat a Horthy-korszak reális értékelése, s erről az államszocializmus sok történésze nem adott kellőképpen objektív mérlegelést, de az aggasztó, hogy szimbólumaival, kitüntetési rendszerével ez váljon a jövőképünké. Ennek első nagy csatája a szuverenitás kérdése körül zajlott. 2011-ben rögzítették az alkotmányban, hogy a magyar szuverenitás 1944. március 19-én veszett el, tehát sem az 1945–47 közötti demokratizálódási kísérletekre, sem a március 19-ét megelőző (és követő) bűnökre nem kell emlékezni. Nem varrnám az egészet a 2010 utáni rendszer nyakába; mint írtam, ez a folyamat már 1990-ben elkezdődött, s azóta a legnagyobb csaták nem akörül folynak, mi a jövőnk, hanem inkább hogy mi a múltunk, amit vállalunk kell. Így lett a múlt a jövőnké...

Végül a harmadik téma, amelyhez szívesen hozzászóllok, Szalai Ákos tanulmánya „az államközpontú gondolkodás értelmetlenségéről”. Ismét nincs vitám a szerző legfontosabb üzenetével: az „állam” nem „aktor”, aktorok a kormányok, pártok, s legfőképpen – „liberális demokráciákban” – az állampolgárok. Orbán Viktor az „illiberalizmus” lényegét abban látja, hogy a liberalizmussal ellentétben nem az egyének érdekét teszi a nemzet érdeke elé, hanem fordítva: a nemzeti érdeket részesíti előnyben az egyéni érdekekkel szemben. Orbán gondolkodásának van egy fontos igazságmagva: létezik „közérdek”. Adam Smith *Wealth of Nations* című művében kicsit naivan, úgy tűnik, közel kerül ahhoz az állásponthez, hogy az egyéni érdekek *summa cum laudéja* a közérdek (bár a *Philosophy of Moral Sentiments*-ben szó sincs erről, ott Smithnek van „közérdek” fogalma – az egyéni érdek a mások szimpátiájának az elnyerése...), de a nagy kérdés, ki látja ezt a „közérdeket”, ha az egyéni szavazópolgárok nem látják azt. S mi a „nemzet” érdeke, ha a nemzetet alkotó egyének azt nem látják? Szalaival teljesen

egyértékű: az állam nem aktor; csak annyit tennék hozzá, hogy a „nemzet” sem az. Aktorok csak egyének lehetnek (liberális demokráciában a politika alakításában azonos joggal s egyenlő feltételek között cselekvő egyének).

Itt kell befejezésül visszatérnem az első kérdésfelvetéshez: van-e olyan, hogy illiberális demokrácia? Az illiberalizmus eszméje fel kell hogy tételezze az államnak mint aktornak a szerepét. Az állam, amelyik túllát az önérdekű egyéneken. A gondolat, ami az államot (és nemzetet) alkotó egyéneken túl valamiféle kollektív cselekvőként tételezi fel, az a damaszkuszi út, amely a tekintélyelvű rendszerek felé vezet. Higgadt elemzéssel – mint amelyeneket ez a kötet tartalmaz – még van idő ezt megállítani.